

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 244 -246

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

मधुपर्णी दाशः

(शोधच्छात्रा), साहित्यविभागः,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति:

Correspondence:

मधुपर्णी दाशः

(शोधच्छात्रा), साहित्यविभागः,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति:

आधुनिकभारतस्य विकासे संस्कृतस्य स्थानम्

मधुपर्णी दाशः

सारांशः-

संस्कृतं केवलं धार्मिकभाषा इति जनानां मध्ये प्रतीतिः। भारतं विश्वस्य प्राचीनतमासु संस्कृतिषु अन्यतमम् अस्ति यस्याः आधारः संस्कृतभाषायाः आधारेण अभवत्। संस्कृतं केवलं भाषा नास्ति, अपितु भारतीयज्ञानपरम्परायाः, साहित्यस्य, विज्ञानस्य, दर्शनस्य, धर्मस्य, संस्कृतेश्च आत्मा वर्तते। आधुनिकभारतस्य विकासप्रक्रियायां अपि संस्कृतस्य महती भूमिका अस्ति। एतत् न केवलं अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां रक्षति अपितु वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य, भाषागतसमन्वयस्य, वैश्विकसंवादस्य च आधारं प्रदाति। आधुनिकभारतस्य विकासे संस्कृतस्य स्थानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। न केवलं अतीतानां धरोहरत्वेन अपितु भविष्यस्य सम्भावनापि अस्ति। शिक्षायां, विज्ञाने, साहित्ये, संस्कृतिषु, राजनीतिषु, प्रशासने, माध्यमेषु, अन्तर्राष्ट्रीयस्तरे च संस्कृतस्य उपयोगिता निरन्तरं वर्धमाना अस्ति। अत्र आवश्यकता अस्ति यत् संस्कृतं केवलं धार्मिकभाषा न मन्तव्यं किन्तु वैज्ञानिकं आधुनिकभाषां च स्वीक्रियताम्। यदा भारतं स्वावलम्बनं विकसितं च राष्ट्रं भवितुं गच्छति तदा संस्कृतं अस्माकं संस्कृतेः आत्मानं आधुनिकतायाः दिशां च मार्गदर्शनं करोति। संस्कृतं न केवलं प्राचीनभाषा अपितु भारतीयजीवनदर्शनस्य ज्ञानपरम्परायाश्च अक्षः अस्ति। यदा आधुनिकभारतस्य विज्ञान-प्रौद्योगिक्याम्, शिक्षा-साहित्य-संस्कृतक्षेत्रे प्रगतिः भवति तदा संस्कृतस्य भूमिका पुनः प्रासंगिका भवति। संस्कृतमस्मान् मूलेन सह संयोजयति, भविष्यस्य दिशां अपि दर्शयति।

संस्कृतं भारतीयसंस्कृतेः आधारः-

संस्कृतभाषा वेद-उपनिषद्-रामायण-महाभारत-पुराणादीनां भाषा अस्ति। भारतीयसमाजस्य आचरणं एवं विचारव्यवस्थायाः, धार्मिकसंस्कारस्य, दार्शनिकचिन्तनस्य च मूलस्रोतोऽस्ति। आधुनिक भारतं यदा स्वस्य तादात्म्यं अन्वेषयति तदा संस्कृतग्रन्थेषु निहितमूल्यानि प्रति प्रत्यागच्छति। अतैव भारतस्य संविधाने संस्कृतश्लोकानां प्रयोगः कृतः एवं भारतीयसंस्कृतेः मूलस्तम्भत्वेन च स्वीकृतम्।

शिक्षाक्षेत्रे संस्कृतस्य योगदानम्-

- पारम्परिकशिक्षाव्यवस्था – गुरुकुलपाठशालासु संस्कृतं शिक्षणस्य मुख्यं माध्यमम् आसीत्।
- आधुनिकशिक्षायां पुनर्जागरणम् – अद्यत्वे अनेकेषु विश्वविद्यालयेषु विद्यालयेषु च संस्कृतविभागाः सक्रियाः सन्ति।
- नवपीढ्याः कृते प्रेरणा – संस्कृतं वैकल्पिकविषयत्वेन पाठ्यते, येन छात्राः भारतीयमूल्यैः सह सम्बद्धाः भवेयुः।
- अनुसन्धानगवेषणायां – वेद, आयुर्वेद, गणित, खगोलशास्त्र इत्यादीनां विषयाणां अध्ययनार्थं संस्कृतज्ञानस्य आवश्यकता भवति।

विज्ञानप्रौद्योगिक्यां च संस्कृतम्-

संस्कृतभाषायाः विशेषता, तस्याः संरचना तर्कश्च।

➤ गणितं खगोलशास्त्रं च – आर्यभट्टः, भास्कराचार्यः इत्यादयः महान् वैज्ञानिकाः केवलं संस्कृते एव ग्रन्थान् रचयन्ति स्म ।

➤ आयुर्वेदः चिकित्सा च – चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता इत्यादयः संस्कृतग्रन्थाः अद्यापि आधुनिकचिकित्साविज्ञानस्य सन्दर्भपुस्तकानि सन्ति। कम्प्यूटर विज्ञानम् – संस्कृतस्य संरचना एतावता वैज्ञानिका अस्ति यत् सङ्गणकप्रोग्रामिङ्गस्य कृते एषा भाषा सर्वाधिकं उपयुक्ता इति मन्यते। अमेरिकन-अन्तरिक्ष-संस्थायाः नासा-संस्थायाः अपि अस्य विषये शोधं कृतम् अस्ति ।

साहित्यकलायां संस्कृतस्य प्रभावः-

संस्कृतसाहित्ये नाटकस्य, काव्यस्य, महाकाव्यस्य, गद्यस्य, व्याकरणस्य च अद्वितीयपरम्परा वर्तते। कालिदास, भर्तृहरि, बाणभट्ट इत्यादीनां महान् साहित्यकारानाम् कृतयः अद्यापि आधुनिकभारतस्य कला, साहित्यं, नाट्यशास्त्रं च प्रेरयन्ति। भारतीयचलच्चित्रेषु, नाटकेषु, शास्त्रीयसङ्गीतेषु च संस्कृतश्लोकानां रचनानां च प्रयोगः भवति। संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यानां, नाटकानां, काव्यशास्त्राणां, अलंकारशास्त्रस्य, नाट्यशास्त्रस्य इत्यादीनां विशालभण्डारः अस्ति।

कालिदासस्य (अभिज्ञानशकुन्तलम्, कुमारसंभवम्) कृतयः अद्यापि सम्पूर्णं विश्वे मञ्चिताः सन्ति ।

भारतमुनेः नाट्यशास्त्रमपि आधुनिकनाटकस्य चलच्चित्रस्य च आधारोऽस्ति।

संस्कृतश्लोकाः, मन्त्राः च भारतीयसङ्गीतस्य, नृत्यचित्रकलायाः दिशां ददति।

राष्ट्रैकतायां संस्कृतम्-

भारते अनेकाः भाषाः, उपभाषाः च भाष्यन्ते। संस्कृतं "भारतीयभाषामाता" इति उच्यते। हिन्दी, मराठी, बङ्गला, गुजराती, उडिया, असमिया, पञ्जाबी, कन्नड, तमिल, तेलुगु इत्यादिषु भाषासु संस्कृतस्य गहनः प्रभावः अस्ति। संस्कृतेन भारतीयभाषाः एकत्र तारयितुं कार्यं कृतम् अस्ति। एतत् कारणं राष्ट्रैकतायाः सेतुः इति कथ्यते ।

राजनीतिप्रशासने संस्कृतम्

भारतस्य संविधानस्य प्रस्तावना तथा विविधाः अनुच्छेदाः संस्कृतीकृतहिन्दीतः प्रत्यक्षतया च संस्कृतश्लोकैः प्रभाविताः सन्ति। अनेकराज्येषु सर्वकाराः संस्कृत-अकादमीः, परिषदश्च निर्मान्ति। संसद-विधानसभासु अपि बहुवारं संस्कृतश्लोकानां प्रयोगः भवति।

संस्कृतस्य आधुनिकमाध्यमम्-

अद्यत्वे संस्कृतं केवलं धार्मिकग्रन्थेषु एव सीमितं नास्ति, अपितु पत्रपत्रिकाः, रेडियोप्रसारणानि च संस्कृतभाषायां प्रकाश्यन्ते ।

दूरदर्शने, अखिलभारतीयरेडियोषु च संस्कृतवार्तापत्रिकाः प्रस्तुताः भवन्ति।

सामाजिकमाध्यमेषु अन्तर्जालमाध्यमेषु च संस्कृतस्य लोकप्रियतां प्राप्तुं प्रयत्नाः प्रचलन्ति।

वैश्विकस्तरे संस्कृतस्य प्रभावः-

संस्कृतस्य अध्ययनं केवलं भारते एव सीमितं नास्ति। जर्मनी, रूस, अमेरिका, जापान, फ्रान्स इत्यादिषु देशेषु संस्कृतविभागाः स्थापिताः सन्ति। पाश्चात्यविद्वांसः संस्कृतव्याकरणसाहित्ययोः विषये विस्तृतं शोधं कृतवन्तः। योगस्य, आयुर्वेदस्य, भारतीयदर्शनस्य च प्रसारेण सह विश्वस्तरे संस्कृतस्य महत्त्वं निरन्तरं वर्धमानं वर्तते।

आह्वनानि सम्भावनाश्च-

➤ आह्वनानि -

- वाच्यभाषारूपेण संस्कृतस्य सीमितप्रयोगः।
- रोजगारस्य न्यूनाः अवसराः।
- युवानां मध्ये संस्कृतविषये रुचिः अभावः।
- केवलं धार्मिकग्रन्थेषु एव सीमितं विचारयितुं प्रवृत्तिः ।

➤ सम्भावनानि-

- प्रौद्योगिकयुगे कम्प्यूटरप्रोग्रामिङ्गं कृत्रिमबुद्धिश्च संस्कृतस्य प्रयोगः।
 - शिक्षायां शोधकार्ये च नवीनाः अवसराः।
 - पर्यटन-योग-आयुर्वेद-उद्योगेषु संस्कृतस्य महत्त्वं वर्धमानम्।
- भारतीयदर्शनचिन्तने संस्कृतस्य योगदानम्-भारतीयदार्शनिक-व्यवस्थाः-साङ्ख्यः, योगः, न्यायः, वैशेषिकः, मीमांसाः, वेदान्तश्च सर्वे संस्कृते एव प्रस्ताविताः ।
- सांख्यदर्शनेन संख्यानां तर्कस्य च आधारः स्थापितः ।
 - अद्यत्वे सम्पूर्णं विश्वे योगदर्शनं स्वास्थ्यमानसिकसन्तुलनयोः च साधनं वर्तते।
 - वेदान्तदर्शनेन "वासुधैव कुटुम्बकम्" इति आदर्शः प्रदत्तः, यः अद्यत्वे वैश्विकभ्रातृत्वस्य सन्देशोऽस्ति ।
 - एषा संस्कृतदार्शनिकपरम्परा आधुनिकभारतस्य आध्यात्मिक-परिचयस्य मृदुशक्तेः च आधारः अस्ति ।

भारतीयसंविधाने संस्कृतम्-

- भारतस्य संविधाने बहुषु स्थानेषु संस्कृतवाक्यानां प्रयोगः कृतः अस्ति ।
- संस्कृतश्लोकाः राष्ट्रस्य न्यायनीतेः, व्याख्याने च प्रेरणास्रोतः भवन्ति ।
- संविधानसभायाः कार्यक्षेत्रे संस्कृतश्लोकाः अपि उद्धृताः आसन् ।
- "सत्यमेव जयते"—भारतस्य एतत् राष्ट्रियवाक्यं मुण्डकोपनिषदात् गृहीतम् अस्ति। अस्मात् स्पष्टं भवति यत् आधुनिकभारतीय-राजनैतिकव्यवस्था अपि संस्कृतप्रेरणया चालिता अस्ति।

संस्कृतं आधुनिकविज्ञानं च-

- गणितं ज्योतिषं च - शून्यस्य आविष्कारः, दशमलवतन्त्रम्, ग्रहगतिगणना इत्यादयः संस्कृतग्रन्थेषु प्राप्यन्ते ।

- आयुर्वेदः चिकित्साविज्ञानं च - अद्यत्वे आधुनिकचिकित्सा अपि चरकस्य सुश्रुतस्य च आविष्कारात् प्रेरणाम् आदाय वर्तते।
- भाषाविज्ञानम् - पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी अद्यापि विश्वस्य परिष्कृततमं व्याकरणं मन्यते।
- कम्प्यूटर विज्ञानम् - संस्कृतस्य संरचना कृत्रिमबुद्धेः यन्त्रशिक्षणस्य च कृते उपयोगी सिद्धा भवति।

संस्कृतशिक्षायाः भविष्यम्-

- राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP 2020) संस्कृतस्य प्रचारः कृतः अस्ति।
- विद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च संस्कृतं प्रयोगात्मक-तकनीकी-विषयैः सह सम्बद्धं कर्तुं प्रयत्नाः क्रियन्ते।
- संस्कृतं केवलं "मृतभाषा" इति विचारः परिवर्तमानः अस्ति; अद्य संस्कृतभाषिणः ग्रामाः (कर्णाटकस्य मत्तुरादयः) अस्य प्रमाणम्। भारतीयभाषासु संस्कृतस्य सम्बन्धः-संस्कृतेन सर्वेभ्यः भारतीयभाषाभ्यः शब्दान्, व्याकरणं, साहित्यपरम्परा च प्रदत्ता। हिन्दी, मराठी, बङ्गला, उडिया, असमिया इत्यादीनां आर्यभाषाणां मूलं संस्कृते एव अस्ति।

- तमिल, तेलुगु, कन्नड, मलयालम् इत्यादयः द्रविडभाषा अपि संस्कृतेन गभीररूपेण प्रभाविताः सन्ति। एवं प्रकारेण भारतस्य भाषावैविध्ये संस्कृतेन एकता स्थापिता।

साहित्यकलासंस्कृतिषु संस्कृतम्-

- संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यानां, नाटकानां, काव्यशास्त्राणां, अलंकरणशास्त्रस्य, नाट्यशास्त्रस्य इत्यादीनां विशालभण्डारः अस्ति।
- कालिदासस्य (अभिज्ञानशकुन्तलम्, कुमारसंभवम्) कृतयः अद्यापि सम्पूर्णे विश्वे मञ्चिताः सन्ति।
- भारतमुनेः नाट्यशास्त्रमपि आधुनिकनाटकस्य चलच्चित्रस्य च आधारोऽस्ति।
- संस्कृतश्लोकाः, मन्त्राः च भारतीयसङ्गीतस्य, नृत्यचित्रकलायाः दिशां ददति।

संस्कृतस्य आधुनिकमाध्यमाः-अद्यत्वे संस्कृतं आधुनिकसञ्चार-माध्यमेन सह सम्बद्धं क्रियते—दूरदर्शने आकाशवाणीयां च संस्कृतवार्तानां प्रसारणं भवति एवं सुधर्मादीनि बहूनि पत्रिकाः अद्यापि संस्कृतेन प्रकाश्यन्ते, अधुना संस्कृत-उद्धरणानि, काव्यानि, लेखानि च सामाजिक-माध्यमेषु प्रसारितः भवन्ति एव।

अन्तर्राष्ट्रीयदृष्टिकोणः-

- जर्मनी, इङ्ग्लैण्ड, अमेरिका, जापानदेशेषु संस्कृताध्ययनकेन्द्राणि सक्रियाः सन्ति, विश्वस्य ६० तः अधिकेषु विश्वविद्यालयेषु संस्कृतस्य पाठनं भवति।
- योगस्य आयुर्वेदस्य च वर्धमानेन लोकप्रियतायाः कारणात् संस्कृतस्य वैश्विकमञ्चे पुनः स्थापना अभवत्।

उपसंहारः

आधुनिकभारतस्य विकासे संस्कृतस्य स्थानम् अतीव महत्त्वपूर्णं अत्यावश्यकं च अस्ति। संस्कृतं अस्माकं परम्परायाः, संस्कृतिस्य, विज्ञानस्य, आधुनिकप्रौद्योगिक्याः च मध्ये सेतुरूपेण कार्यं करोति। यदि सम्यक् दिशि प्रवर्धितं भवति तर्हि भारतं न केवलं सांस्कृतिकरूपेण अपितु वैज्ञानिकरूपेण अपि च वैश्विकनेतृत्वेन अग्रे नेतुं शक्नोति।

➤ सन्दर्भग्रन्थाः-

- संस्कृतसहित्य का इतिहास-डा. सत्यव्रत शास्त्री।
- संस्कृत और भारतीय संस्कृति-रामकृष्ण भट्ट।
- संस्कृत और आधुनिकता- मोतीलाल शास्त्री।